

УДК 82.09:930.85:7.036/.038

О.Т. Бандровська

ПОНЯТТЯ “ЦИВІЛІЗАЦІЯ”, “КУЛЬТУРА”, “НОВИЙ ЧАС”: ПАРАЛЕЛІ ТА ДИХОТОМІЇ

У статті досліджено інтерпретаційний потенціал концептів “цивілізація”, “культура”, “Новий час”. Показано, що семантичні поля термінів “цивілізація” і “культура” перетинаються і накладаються один на одного таким чином, що їх слід усвідомлювати як невід’ємний аспект чи, навіть, внутрішню якість кожного з них. Полісемантичність цих понять рефлектує на інші рівні культурологічних узагальнень і пояснює взаємопов’язаність понять “Новий час”, “сучасність”, “модернізм”. Визначено необхідність дослідження естетичного Модерну і модернізму в літературі в контексті вивчення історії цивілізації та культури.

Ключові слова: цивілізація, культура, Новий час, людина, художня література.

Люсьєн Февр, французький історик, засновник школи “Анналів” – історичного напрямку, що вплинув на світову історіографію ХХ ст., слушно зауважував, що в лексиконі культури існує близько десяти термінів, які слід ретельно вивчати спеціалістам: “Це терміни, смисл яких, більше чи менше окреслений словниками, продовжує еволюціонувати разом з розвитком гуманітарних знань, постають перед нами збагаченими, якщо можна так висловитися, всією історією, крізь яку вони пройшли <...> це не прогрес окремої науки чи думок, що обертаються в одній і тій самій сфері, це прогрес усіх дисциплін, усіх знань” [7, с. 239].

До таких термінів, що дають змогу кожному поколінню вчених реконструювати етапи розвитку наукової думки і, що є найсуттєвішим, історію та закономірності розвитку людського суспільства у світовому просторі, належать концепти “цивілізація” і “культура”. Важливу роль вони відіграли в науковому знанні XVIII–XIX ст. і залишили за собою провідне місце в пізнавальній ситуації гуманітарного знання ХХ – початку ХХІ ст. Їхня полісемантичність не тільки породжує впродовж останніх двох століть низку теорій цивілізації та теорій культури, а й рефлектує на інші рівні культурологічних узагальнень: зокрема, такі поняття як “Новий час”, “модернізм”, “сучасність” також мають значний інтерпретаційний потенціал.

Мета статті – проаналізувати інтерпретаційний потенціал концептів “цивілізація”, “культура”, “Новий час”.

Ідею цивілізації як вищої прогресивної стадії еволюційного процесу людства після періодів дикості та варварства було вперше сформульовано всередині XVIII ст. У підході просвітників (О. Мірабо, Ш. Монтеск’є, П. Гольбаха, М. Кондорсе у Франції, А. Фергюсона, Г. Міллера в Шотландії), а також учених ХІХ ст. переважала ідея однолінійного розвитку. Так, французький історик Ж. Гізо називав два найважливіших елементи цивілі-

зації – розвиток розуму і соціальний розвиток, єдність і синхронність яких слугували вдосконаленню цивілізації. Учений часто використовував цей термін у множині, однак залишався на позиції однолінійної схеми. Він вважав, що існують цивілізації, їх потрібно вивчати, аналізувати, анатоміювати – кожну окремо і за посередництвом їх самих, але над ними є ще Цивілізація та її рух, безперервний, якщо не прямолінійний, Цивілізація та її прогрес [7, с. 273].¹ Лінійно-стадіальний різновид цивілізаційного підходу був суттєво розширений у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., коли з’явилися і були обґрунтовані теорії локальних цивілізацій (Гобіно у Франції, Рюкерт в Німеччині, Данилевського в Росії). У ХХ ст. виникли цивілізаційні концепції М. Вебера, О. Шпенглера й А. Тойнбі, було сформовано переліки основних цивілізацій, створено методології їх виділення та порівняльного аналізу – за мовним принципом, культурним впливом, ступенем розвитку економіки, наявністю великих релігій, а також з’ясовано механізми міжцивілізаційної взаємодії.

Узагальнений підхід до визначення концепту “цивілізація”, в якому враховуються різні точки зору (представники синергетики тлумачать їх як несуперечливі), дає змогу вважати цивілізацію світ-системою (world system) із такими характеристиками: “просторові кордони встановлюються межами постійних практичних взаємодій, особливо політично-військово-дипломатичних; це соціальні системи з коекстенсивним (однаковою протяжністю в часі чи просторі) державним та суспільним устроєм (зазвичай система територіальних держав); цивілізації, як правило, належать до просторово більшої

¹ Завдяки розвитку лінійно-стадіальної теорії цивілізації на зламі XVIII і ХІХ ст. у центрі уважень про історичний час постало поняття “прогрес”, тісно пов’язане з історичним оптимізмом ліберальної ідеології. Його вплив змінив перебіг історії й образ навколишнього світу. Попередньо розірвані в часі та просторі вияви розуму було об’єднано в рамках єдиного процесу [4, с. 370–371].

частини ойкумени (світ-економіка); цивілізації не зумовлені взаємопов'язаністю культур або культурних систем, вони є, можливо, завжди, полікультурами” [10, с. 55]. Цивілізацію, таким чином, можна розглядати як макросуспільство, що визначається певною множиною чинників – національних, державних, економічних, лінгвістичних, релігійних.

Термін “культура”, так само як і термін “цивілізація”, має неоднакове смислове наповнення в різні історичні періоди: так, стародавні греки використовували поняття “пайдейя” (виховання, внутрішня культура), через яке вирізняли себе серед варварів, а римський філософ Цицерон вперше вжив слово “культура” в переносному значенні (до нього воно мало в Римі прикладне значення – вдосконалення чогось – правил поведінки чи мови, наприклад), назвавши філософію “культурою душі” (“Тускуланські бесіди”); у Середні віки і добу Відродження “культура” асоціювалась із цивілізованою поведінкою, гуманітарними знаннями і майстерністю в мистецтвах. Важливо, що починаючи з XVIII ст. частотність цього терміна в науковій літературі поступово зростає. Простежуючи історію концепту “цивілізація”, Л. Февр у своїй програмній статті “Цивілізація: еволюція слова і групи ідей” звертається також до історії терміна “культура” і показує, що він виникає як аналітичний майже одночасно з поняттям “цивілізація” і має різні тлумачення, наприклад, не конфліктуючи з поняттям “цивілізація” у Франції, чи набуваючи особливих акцентів у німецькій гуманітаристиці [7].

За останніх три століття концепт “культура”, так само як і концепт “цивілізація”, набув значної змістової глибини, але до сьогодні не отримав сталої дефініції, що засвідчує його концептуальну відкритість. Враховуючи аксіологічний, технологічний, інформаційний та інші підходи до визначення культури, продуктивним є, на нашу думку, синергетичне розуміння культури як надскладної, відкритої, саморганізаційної системи, при цьому “культура в її цілісному існуванні як система всіх доступних людині форм духовної, матеріальної та художньої діяльності повинна розглядатись як взаємопов'язана єдність її основних підсистем” [5, с. 11]. Важливо, що в межах культури художня культура виділяється в особливу підсистему.

Таким чином, цивілізація не є ідентичною культурі. Більше того, існує точка зору, найкраще висловлена О. Шпенглером у праці “Занепад Європи”, згідно з якою “цивілізація” і “культура” є протиставними поняттями і питання “що таке цивілізація, яку розуміють як логічний наслідок, завершення і наслідок культури?” [9, с. 68] виступає одним із головних питань історії та філософії. Німецький філософ вважає, що “цивілі-

зація – це крайні та штучні стани, <...> завершення, вони виникають як здійснене за становленням, як смерть за життям, як нерухомість за розвитком...” [9, с. 68]; це, на його думку, вмирання міфу і механізація життя. Культуру вчений називає “прафеноменом, здійсненням душевних можливостей” [9, с. 399], культура живе лише в душах людей, що живуть смислами і цінностями певної культури.

Отже, людина, її культура та духовне життя декларуються у теоріях цивілізації як основоположний пріоритет. У цілому вся тривала історія досліджень цих термінів і феноменів, які вони визначають, дає підстави стверджувати, що *семантичні поля термінів “цивілізація” і “культура” перетинаються і накладаються один на одного таким чином, що їх слід усвідомлювати як невід’ємний аспект чи, навіть, внутрішню якість кожного з них.*

Упродовж XX ст. цивілізаційні та культурологічні дискусії розгортались навколо аналізу Нового часу як принципово значного періоду в розвитку цивілізації, оскільки саме в цей проміжок цивілізаційного розвитку формується й усвідомлюється феномен Заходу – Західної цивілізації в її сучасних обрисах, а також з’являються й оформлюються дві цивілізаційні мегамоделі Заходу і Сходу.

Якщо в перші десятиліття XX ст. основний зміст цих дискусій був пов’язаний із виявленням сутнісних характеристик доби Модерн, то в другій половині XX ст. акцент зміщується в бік питання завершення Нового часу, переходу доби Модерн у постмодерний стан. Відтак, аналіз Нового часу безпосередньо пов’язаний із його періодизацією. Якщо його початок, так чи інакше, датують добою великих географічних відкриттів, подіями англійської буржуазної революції, Реформації, то дискусія про завершення Нової історії триває ще і сьогодні. Першу світову війну називають завершальною подією цього тривалого періоду історії Західної цивілізації, однак багато хто з представників цивілізаційного підходу розглядають Модерн як незавершений етап, як цивілізаційний проект, що охоплює сучасність (наприклад, Ю. Габермас).

Однією з визначальних рис Західної цивілізації, яка увиразнилась у понятті “Новий час”, є характерний для неї впродовж усієї історії **соціокультурний динамізм** – динамізм, який тісно пов’язаний із вкоріненою раціональністю мислення, індивідуалізмом, іншими рисами “європейського феномену”: «Європа реалізувала переваги своєї еволюційної соціокультурної моделі тоді, коли всі її конкуренти в боротьбі за роль локомотиву глобалізації вже вичерпали свій цивілізаційно зумовлений потенціал динамізму.

Саме це в кінцевому рахунку дало Заходу змогу нав'язати світові свої правила й умови глобалізації, проголосити власні цінності "універсальними"» [1, с. 13]. Про динамічність, властиву західній культурі та мистецтву, пише О. Шпенглер: "...певний динамічний центр – смисл західноєвропейської перспективи в картинах, сцені, парках, смисл внутрішнього виду соборів. Подібного не знала жодна інша культура" [9, с. 429]. І хоча сьогодні вчені, розмірковуючи про глобалізаційні процеси, говорять про "третій шлях", який повинен базуватись на синтезі двох цивілізаційних моделей – Заходу і Сходу, однак, власне модель Західної цивілізації, її цивілізаційний код фундає основи глобальної цивілізації.

В історичному аспекті початки доби Модерн ототожнюються з індустріальною революцією (оформлення економічної системи), виникненням буржуазно-демократичної форми державності, формуванням широкого культурного руху Просвітництва.

Аналізуючи зміст поняття "Модерн", німецький соціолог, історик та економіст М. Вебер акцентував увагу на його соціальному смислі та довів, що інтелектуалізація і **раціоналізація** є тими сутнісними рисами, які надали єдності всій добі Модерну. "В усіх культурах, – писав учений, – існували різноманітні раціоналізації в найрізноманітніших життєвих сферах <...> питання зводиться до того, щоб визначити своєрідність західного, а в його межах сучасного західного раціоналізму і пояснити його розвиток" [2, с. 55]. Учений зупиняється на антропологічному аспекті проблеми, вважаючи його найскладнішим, адже і раціональна техніка, і раціональне право, і економічний раціоналізм залежать від здатності та відкритості людей до певних видів практично-раціональної життєвої поведінки. Це означає, що життєвому простору і поведінці людини також притаманні певні, специфічні типи раціоналізації, тому їхнє виявлення, вплив, каузальні взаємозалежності, "які можна пояснити як реакції на долю людства і середовища" [2, с. 59], дадуть змогу не лише уточнити, а й повноцінно оцінити загальний стан культури в той чи інший період цивілізаційного розвитку, простежити динаміку розгортання/згортання/зміни типів раціоналізму.

Із цієї точки зору досліджень раціоналізму в сфері соціально-економічних практик недостатньо, щоб пояснити розвиток раціоналізму доби Модерн. Вивчення специфіки художнього мислення, того як "працюють" моделі раціоналізму в мистецтві, зокрема в художній літературі, на наш погляд, є невід'ємною складовою питання і про цивілізаційні межі, і про змістовий характер культурного Модерну.

За М. Вебером, Модерн у культурі виявив себе у розщепленні метафізичної й

релігійної картин світу, у диференціації й інституалізації науки (початки фундаментальних природничих наук датують XVIII ст.), у виокремленні сфери моралі та мистецтва. "Проект модерну, – переконаний Ю. Габермас, – сформульований у XVIII ст., полягає в тому, щоб неухильно розвивати об'єктивуючі науки, універсалістські основи моралі та права і мистецтво зі збереженням їхньої своєрідної природи, але одночасно і в тому, щоб вивільнити когнітивні потенціали, що нагромадились, з їхніх вищих естетичних форм і використовувати їх для практики" [8]. Адже, як вважає філософ, ця думка є співзвучною із думкою М. Вебера, просвітники вірили в те, що мистецтво і наука сприятимуть не лише підкоренню природи, а й розумінню світу і людини, моральному вдосконаленню та навіть щастю людини. Важливо, що саме із цього періоду бере початок "внутрішня історія наук, теорії моралі, права, мистецтва", тобто, за Ю. Габермасом, зароджується культура експертів. Невипадково, системне теоретичне осмислення цивілізаційного розвитку бере свій початок у XVIII ст.

Автор праць із філософської антропології, німецький філософ і католицький богослов середини ХХ ст. Р. Гвардіні також безпосередньо пов'язує виникнення поняття "культура" з розвитком науки Нового часу, а результатом піднесення наукового знання називає появу техніки, яка виступає квінтесенцією діяльності. Прикметно, вважає Р. Гвардіні, що наука, політика, економіка, мистецтво, педагогіка поступово свідомо відділяються від віри і вибудовують себе автономно, але «кожна окрема сфера обґрунтовує себе таким чином, що вони утворюють спільне, що є одночасно їхньою спільною основою. Це і є "культура" самостійного людського творення...». Відтак, людина повинна самостійно обґрунтувати собою смисл духовного життя: "Пробуджується зовсім інше відчуття. Людина стає важливою сама собі; Я, і, в першу чергу, дуже непересічне, геніальне Я, стає критерієм цінності життя" [3].

Таким чином, культурно-історичний розвиток Західної цивілізації нарівні з досягненнями науки і техніки, з розвитком правової свідомості, нової трудової етики пов'язаний із **проблематикою людини**. У ХХ ст. неодноразово висловлювалась думка про те, що філософська антропологія також бере початок від Нового часу. Першим, хто порушив питання про людину в постренесансну добу, був Б. Паскаль. Видатний учений середини ХVІІ ст., аналізуючи постгаллілеєву картину світу, вказав на трагічність людської екзистенції, очевидно, тому його слова залишаються актуальними вже понад три століття і суголосними екзистенціалізму

XX ст.: “Я не знаю, хто скерував мене у світ, я не знаю, що таке світ, що таке Я. Я не знаю, що таке моє тіло, що таке мої почуття, що таке моя душа, що таке та частка мого Я, яка мислить, що я промовляю, яка роздумує про все і про себе саму і все ж знає себе не більше, ніж все інше <...> Я бачу з усіх боків лише нескінченності, які заключають мене у себе як атом <...> Все, що я усвідомлюю, це лише те, що я повинен скоро померти, але те, чого я більше за все не знаю, це смерть, якої я не вмію уникнути. Як я не знаю, звідки я прийшов, так само точно не знаю, куди піду <...> Ось мій стан...” [6, с. 145]. Через півтора століття, вже у новій культурній атмосфері, коли механістична картина світу, побудована раціоналізмом Нового часу, перестала відповідати образу людини XIX ст., І. Кант розгорнув антропологічну проблематику в новому напрямі – напрямі креативної людини, що існує в онтологічному розриві між світом природи і світом свободи.

Висновки. Окреслені видатними вченими XX ст. – М. Вебером, А. Тойнбі, О. Шпенглером та іншими – аксіологічні доміанти доби Модерн дають змогу перевести аналіз нової ситуації людини в світі, яка, на наш погляд, у цей проміжок цивілізаційної історії стає її головним змістом, у площину естетичного режиму мистецтва та розглянути комплекс питань про естетичний модерн і модернізм у літературі в контексті вивчення історії цивілізації та культури.

Список використаної літератури

1. Бондаренко Д.М. Мир-системный и цивилизационный подходы: противоположность или взаимодополнительность? / Д.М. Бондаренко // История и синергетика. – М. : КомКнига, 2005. – С. 7–16. – (Синергетика в гуманитарных науках).
2. Вебер Макс. Протестантская этика и дух капитализма / Макс Вебер // Избранные произведения / сост., общ. ред. Ю.Н. Давыдова. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с. – (Социологич. мысль Запада).
3. Гвардини Романо. Конец Нового времени [Электронный ресурс] / Романо Гвардини // Конец нового времени. Феномен человека. Антология. – М., 1993. – Режим доступа: http://krotov.info/libr_min/04_g/gva/rdini.htm (библиотека Якова Кротова).
4. Ионов И.Н. Теория цивилизаций от античности до конца XIX века / И.Н. Ионов, В.М. Хачатурян. – СПб. : Алетейя, 2002. – 384 с.
5. Каган М.С. Общее представление о культуре / М.С. Каган // Введение в культурологию / под ред. Ю.Н. Солониной, Е.Г. Соколова. – СПб., 2003. – С. 6–14.
6. Паскаль Блез. Думки / Блез Паскаль ; пер. з франц. А. Перепаді, О. Хоми. – К. : Дух і літера, 2009. – 704 с.
7. Февр Люсьен. Бои за историю / Люсьен Февр. – М. : Наука, 1991. – 629 с. – (Научное издание. Памятники исторической мысли).
8. Хабермас. Доклад 1980 г. [Электронный ресурс] / Хабермас. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Article/Hab_Modern.php.
9. Шпенглер О. Закат Европы / Освальд Шпенглер. – Новосибирск : Наука, 1993. – 592 с.
10. Wilkinson David. Civilizations, World Systems and Hegemonies. Fundamentals of a civilizations-as-world-systems approach / David Wilkinson // World-System History: the Social Science of Long-Term Change / edited by R.A. Denmark, 2000. – P. 54–84.

Стаття надійшла до редакції 11.01.2013.

Бандровская О.Т. Понятия “цивилизация”, “культура”, “Новое время”: параллели и дихотомии

В статье исследован интерпретационный потенциал концептов “цивилизация”, “культура”, “Новое время”. Показано, что семантические поля терминов “цивилизация” и “культура” пересекаются и накладываются друг на друга таким образом, что их следует осознавать как неотъемлемый аспект или даже внутреннее качество каждого из них. Полисеманτικότητα этих понятий рефлексивует на другие уровни культурологических обобщений и объясняет взаимосвязанность понятий “Новое время”, “современность”, “модернизм”. Определена необходимость исследования эстетического Модерна и модернизма в литературе в контексте изучения истории цивилизации и культуры.

Ключевые слова: цивилизация, культура, “Новое время”, человек, художественная литература.

Bandrows'ka O. Concepts “civilization”, “culture”, “Modern Times”: parallels and dichotomies

The article examines the interpretive potential of concepts “civilization”, “culture”, and “Modern Times”. Civilization is considered as macrocommunity determined by a set of factors – national, state, economic, linguistic, religious ones. Taking into account axiological, technological, informational, and other approaches to culture, understanding of culture as a supercomplex and open system seems

productive. It is important that fiction makes a particular subsystem within the culture. Human being, human culture and spiritual life are declared a fundamental priority in the theories of civilization. It is shown that the semantic fields of terms "civilization" and "culture" intersect and overlap in such a way that they should be aware of as an integral aspect or even the inner quality of each other.

Throughout the 20th century civilizational and cultural debate unfolded around analyzing Modern Times as a fundamentally significant period in the development of civilization, since in this period Western civilization in its modern shape was being formed. The defining characteristics of Modern Times are the sociocultural dynamism, intellectualization, problems of man. Axiological dominant of Modern Times allow to transfer analysis of the new situation of man in the world in the plane of the aesthetic regime of art and to consider the complex issues of aesthetic Modern and literary Modernism in the context of the history of civilization and culture.

Key words: *civilization, culture, Modern Times, human being, fiction.*